

З ІСТОРІЇ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

УДК 002.2:351.751.5(09)

Оксана ФЕДОТОВА,

докторант Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Нормативна й виконавча документація органів державного управління 20–30-х років ХХ ст. як джерело з історії цензури друкованих видань в Україні

У статті розглядаються нормативно-виконавчі документи органів державного управління України 20–30-х років як джерело для висвітлення основних напрямів становлення цензури. Здійснено загальний огляд матеріалів НКО у СРСР та його підрозділів, які безпосередньо стосувалися питань зберігання, розповсюдження і використання творів друку.

Ключові слова: нормативно-виконавча документація, органи управління, цензура друкованих видань.

Одним з найважливіших відомств, яке займалося реалізацією цензурної політики в Україні у 20–30-х роках ХХ ст., був Народний комісаріат освіти. Саме названий орган і його структурні підрозділи, підпорядковуючись РНК УСРР, створювали й упроваджували ряд документів, на основі яких здійснювався контроль за сферою друкованої продукції. Зважаючи на недостатню розробленість вказаної теми, згадані матеріали потребують окремого вивчення.

Завданням нашого дослідження є аналіз нормативно-виконавчої документації органів державного управління з метою визначення ступеня інформативності даної джерельної групи для відтворення історії цензури друкованих видань в Україні.

Отже, повертаючись до розгляду проблеми, необхідно зазначити, що беручи участь у дозволі чи забороні по розповсюдженню літератури, НКО та його підрозділи, тим самим, виконували цензорські функції.

Постанови й циркуляри відомства частково публікувалися в його збірниках, котрі досить часто змінювали свої назви, проте служили практично єдиним місцем оприлюднення нормативних документів та в «Бюлетені НКО» (1920–1933), де обнародувалися циркуляри й підзаконні акти.

Зауважимо, що розпорядження та накази НКО зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України, ф. 166).

Заслуговують на увагу й постанови Наркомату освіти, в котрих також фіксувався законодавчий акт, у якому ініційовано появу певного нормативного документа, чи попередню постанову відомства. Основний зміст їх полягав у чіткій регламентації дій підлеглих організацій і посадових осіб. Інформаційна цінність вказаних джерел визначається саме тими конкретними відомостями, які містяться в них.

Протоколи засідань Колегії НКО також слід віднести до нормотворчих актів, оскільки виписки з них розсилалися по установах, підпорядкованих НКО та виконували функції розпоряджень і наказів. Ці матеріали знаходяться у фонді НКО, і їх значення як джерела з історії цензури друкованих видань ще не розкрито. Між тим, формування кадрової політики на підставі тісного взаємозв'язку з партійними структурами відбувалося саме в цьому органі. Президіум Колегії НКО розвивав й доповнював вказівки РНК, створюючи як інструкції про порядок зберігання й використання таємних матеріалів, так і положення про спецхови. Важливість названих документів у тому, що саме вони, будучи підзаконними актами, визначали конкретні методи і порядок обмеження інформації, орієнтованої на користувачів. Крім того, Колегія розробляла деякі постанови та рішення стосовно розподілу бібліотечних фондів на відкриті й закриті, незалежно від попередніх наказів РНК. Слід, до речі, вказати на різну спрямованість цих директив,

оскільки одні торкалися центральних і наукових бібліотек, а інші – масових. Дані матеріали формують уявлення щодо функціональних різновидів спецсховів та їх типів. Проте обсяги й наповнення спеціальних фондів за цим джерелом встановити неможливо.

Нормативні акти підрозділів НКО публікувалися у вигляді наказів, циркулярів, розпоряджень. Розпорядчі документи лише частково висвітлювалися на сторінках періодики. Тому, тільки вивчивши їх, можна відтворити об'єктивну картину партійного й державного впливу на цензуру друкованої продукції, зважаючи на те, що згадані матеріали ілюструють ступінь самостійності кожного відомства у проведенні партійної лінії.

Розглянемо документацію окремих відомств НКО й спробуємо розкрити її значення як історичного джерела для аналізу вказаної проблематики.

Так, заслуговують на увагу нормативні документи Головополітосвіти (ГПО) при НКО, що частково вміщувалися в «Бюлетені НКО» й відомчих виданнях. Найінформативнішими є нормативні акти Бібліотечного відділу та Центральної бібліотечної комісії (ЦБК), оскільки розширюють розуміння цілей і завдань проведення бібліотечних чисток, регламентують діяльність бібліотекарів щодо опрацювання книжкового фонду, визначають умови зберігання й використання вилученої літератури. У ряді циркулярів знаходимо й детальні розпорядження відносно подальшої долі заборонених видань. Згадані інструкції є найголовнішими для розуміння механізму виконання цензурних постанов НКО і Головліту, а також з'ясування ступеня самостійності ГПО. Листування його керівників також віддзеркалює процес створення мережі спецфондів. У ньому розкривається мотивація появи нормативних актів та їх ініціатори, висвітлюються деталі щоденної роботи.

Безпосереднє відношення до вказаної теми мають нормативні документи Укрголовнауки і Державного науково-методологічного комітету (ДНМК) при НКО УСРР. Розпорядження цих відомств також були вміщені на сторінках «Бюлетеня НКО». Так, скажімо, ДНМК готував списки навчальних видань, допущених до використання у навчальному процесі, та підручників, ухвалених до перевидання. Ці переліки цікаві тим, що дозволяють з'ясувати обсяг діяльності Головліту з контролю за навчальною книгою. Циркуляри Укрголовнауки дають можливість визначити порядок допуску читачів до бібліотечних фондів. Оскільки дані постанови розроблялися у контексті директив Головліту, ЦК КП(б)У й РНК УСРР, висвітлювати

їхню цензурну політику за архівними джерелами не є доцільним.

Вказана проблема також передбачає згадку про документацію Головного управління у справах літератури та видавництва при НКО (ЦДАВОВ України, ф. 4605). Фонд Головліту став доступним для науковців лише з 1991 р. Проте, суттєва частина матеріалів ще залишається в таємному режимі. На жаль, джерела, які розкривають діяльність відомства у довоєнні роки, не збереглися. Як констатується в історичній довідці щодо спецзберігання, з початком Великої Вітчизняної війни, під час евакуації ці документи було втрачено.

Окремі джерела, які відображають деякі напрями роботи органів цензури протягом 20-х років, знаходяться в зібраннях Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф. 1 ЦК КП(б)У). Маємо на увазі матеріали звітності Головліту за 1927–1928 рр. Останні вбачаються досить цінним джерелом, оскільки містять не тільки статистичні відомості стосовно затриманих видань, а також їхню типо-видову характеристику і тематичний аналіз.

Певний інтерес становлять нормативні документи Книжкової палати України (перебувала у підпорядкуванні НКО), які зберігаються в ЦДАВОВ України (ф. 166) та в Науковому архіві Книжкової палати України ім. І. Федорова (ф. 5131). Це оригінали й копії розпоряджень НКО, РНК, ВУЦВК, власні нормативні акти, листування з вищими інстанціями, видавництвами, архівами. Основна частина їх присвячена питанням розповсюдження обов'язкового примірника видань, зокрема розподілення таємного примірника друку.

Досить важлива інформація міститься в матеріалах Наукового архіву установи, які розкривають наслідки її перевірок за 1934–1936 рр. та ілюструють цензурну політику органів управління щодо друкованих творів. Виняткову цінність становлять документи з питань організації й налагодження діяльності Кабінету громадянської війни в структурі Української книжкової палати (складової частини спецфонду), створеного 1 жовтня 1934 р. в зв'язку із запровадженням при ЦК КП(б)У Комісії Історії громадянської війни. Серед них переважають нормативні та інструктивно-методичні матеріали, обмежені грифом «таємно» й «цілком таємно».

Дані джерела свідчать про те, що Книжкова палата виступала в ролі першочергового виконавця постанов органів державної влади та управління у сфері цензури друкованої продукції. Так, співробітники установи неодноразово займалися складан-

ням бібліографічних списків й покажчиків забороненої й рекомендованої літератури. Однак ці посібники майже не збереглися. На нашу думку, вони були цілеспрямовано знищені за наказом органів цензури під час проведення чисток Наукового архіву.

Таким чином, за результатами дослідження варто зробити висновок, що нормативну й виконавчу документацію НКО УСРР та його підрозділів слід розглядати як повноцінне джерело з історії цензури друкованих видань в Україні у 20–30-х роках ХХ століття. Різні інструкції, розроблені відомчими підрозділами, деталізують підзаконні акти НКО та відображають характер проваджуваної ними політики. Циркуляри й накази цих органів, орієнтовані не тільки на НКО, а, в першу чергу, на ЦК КП(б)У, розкривають джерела поповнення спецфондів друкованими виданнями, уточнюють і розширюють знання про різні типи спецсховів, їхній кількісний та якісний склад. Тому, саме цей матеріал варто вважати найціннішим для викладення особливостей формування й реалізації цензурної політики в галузі творів друку.

Література

1. Горяева Т. М. Развитие форм и методов моделирования в архивно-источниковедческих исследованиях истории культурной политики 1917–1940 гг. // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Докл. и тезисы выступлений на третьей Всерос. конф. 25–26 фев. 1999 г. – М., 1999. – С. 143–150.
2. Дубровіна Л. А. Джерелознавство історії України: Довідник / НАН України. – К., 1998. – 348 с.
3. Зеленов М. В. Аппарат ЦК ВКП (б)–ВКП (б), цензура и историческая наука в 1920-е годы: Моногр. – Нижний Новгород, 2000. – 540 с.
4. Ковальский Н. П. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения. – Запорожье: РА «Тандем – V», 1999. – 36 с.
5. Очеретяню В. І. Загратована думка: [Етапи, форми і методи обмеження інтелектуальної свободи в Україні] / Ін-т історії України НАН України; Голов.редкол. наук.-докум. сер. кн. «Реабілітовані історією». – К.: Рідний край, 2000. – 150 с.
6. Очеретяню В. І. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті роки // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 128–141.
7. Очеретяню В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення рад. цензури // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. – № 1/2(6/7). – С. 70–79.
8. Пиріг Р. Документи «окремої папки» ЦК КП(б)У як історичне джерело // Укр. археограф. щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 131–143.
9. Сенченко М. Книжкова палата України. Історія і сьогодення. – К.: Кн. палата України, 2004. – 164 с.: іл.
10. Федотова О. Спецфонд Книжкової палати України: Передумови створення, шляхи еволюції та характеристика з позицій сьогодення // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 11. – С. 28–31.
11. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов власти и органов управления УССР: Краткий справ. / Глав. архив. упр. при Сов. Министров УССР; Авт.-сост.: И. Ткач (ответ. сост.), В. Брожек, В. Прокопчук, Е. Рыбалко. – К., 1984. – 415 с.
12. ЦДАГОУ: Путівник / Авт.-упоряд. Б. Іваненко (кер.), О. Бажан, А. Кентій, Н. Маковська, А. Соловійова – К., 2001. – 495 с. (Архівні зібрання України).
13. Центральный державный архив Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР; Ред. кол.: Л. Гусева, М. Колесник та ін. – К.: Харк. книжкове вид-во, 1960. – 675 с.
14. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета // Бахмутський шлях. – 2001. – № 1–2. – С. 84–110.
15. Шмидт С. О. О классификации исторических источников // Путь историка. Избранные труды по источниковедению и историографии. – М., 1997. – С. 70–76.